

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

_____] Αρ. I [_____

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ
ΣΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

ΑΘΗΝΑ

1966

εκεί που η ομοιομορφία να πούμε ενός Γοργία θα τον αποκοίμιζε με τη γοητεία-της¹⁾, κάνει το λάθος, ένα απλό επακολούθημα να το υψώνει σε δημιουργικό αίτιο. Ποιός τεχνίτης σκέφτηκε ποτέ, πώς θ' αρέσει και όχι πώς θα βρεί μιάν έκφραση, που να μὴν αδικεί καθόλου το στοχασμό-του;

Από τα δύο μέρη που κλείνει η πρόθεση του λόγου (13 από οἷας επιτηδεύσεως... μεγάλα ἐγένετο - 16 ἔπαινος τῶνδε) το πρώτο είναι το πιό σημαντικό. Παρατήρησε την πλατειάν ανάπτυξή-του τόσο εδώ που δίνεται προγραμματικά, όσο και στην κύρια έκθεση ύστερα (κεφ. 37 - 41,4) κι' ακόμα την ανάγκη που νιώθει ο Π. να το θεμελιώσει· η μτχ. νομίζων (16) παρουσιάζεται βέβαια να δικαιολογεί και τα δύο μέρη από το πρόγραμμα. Ωστόσο για τον καθιερωμένο ἔπαινο των νεκρῶν ποιός μπορούσε ν' αμφιδάλλει, πως καί ταίριαζε καί σύμφερνε ν' ακουστεί, σε μιὰ γιορτή-άλλωστε, που το κύριο νόημά-της ήταν ακριδώς των νεκρῶν τούτων η τίμηση; Μόνο αυτό που ήταν να δοθεῖ για πρώτη φορά σ' έναν επιτάφιο σε τόσο πλάτος, αυτό είχε ανάγκη να δικαιολογηθεί. Και στο κεφ. 42,1, όταν τελειώνει ο μοναδικός αυτός ἔπαινος της πολιτείας, νιώθει ο Π. την επιθυμία να εξηγήσει, γιατί ἐμήκυνε τὰ περὶ τῆς πόλεως τόσο πολύ. Το αὐτὰ (17) και το αὐτῶν (18) λοιπόν πιό πολύ που ξαναπαίρνουν το ταῦτα (15) μόνο, παρά που αναφέρονται και στα δύο κεφάλαια από το πρόγραμμα. Και είναι φυσικό το Θουκυδίδη του 400 να μὴν τον απασχολούν και τόσο οι νεκροί της πρώτης μάλιστα χρονιάς του πολέμου, την ώρα που ο κύριος σκοπός-του είναι άλλος.

Στο τέλος του κεφαλαίου ξαναγυρίζουν οι ἔννοιες που ακούστηκαν και στην αρχή, μόνο που το δίκαιον (1) έχει τώρα αντικατασταθεῖ από το ξύμφορον (18). Πρόσεξε, πώς και τα δύο χωρία παρουσιάζουν τα μέλη-τους αρκετά διασπασμένα πάλι μεταξὺ-τους, στη β' περίπτωση με την παράλλαξη, ενώ αντίθετα οι τε - και τα δένουν σφιχτά (πρβλ. σ. 19): (1) δίκαιον αὐτοῖς και πρέπον

¹⁾ G. P. Landmann, Eine Rede des Thukydides, Die Friedensmahnung des Hermokrates (1932) 66. Το ίδιο και ο Jan Ros, Die μεταβολή (variatio) als Stilprinzip des Thukydides (1938) 463.

δὲ ἅμα ἐν τῷ τοιῷδε (στενή σύνδεση: δίκαιόν τε και πρέπον) — (16) ἐπὶ τε τῷ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῇ λεχθῆναι αὐτὰ και τὸν πάντα ὁμιλον... ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν (ιδιαιτέρο απαρέμφατο, σε αντιθετική με το άλλο σχέση: λεχθῆναι — ἐπακοῦσαι, λιτότητα — θετική διατύπωση: οὐκ ἀπρεπῇ — ξύμφορον, προσωπική — απρόσωπη χρήση). Με την αντίθεση λεχθῆναι — ἐπακοῦσαι ξεχωρίζει το πρέπον σαν κάτι που ανήκει στο ρήτορα από το ξύμφορον, που ανήκει στους ακροατές.

Με την επιστροφή στην ἔννοια του 'πρέποντος' και γενικά στη δικαιολόγηση της έκθεσης το κεφάλαιο αποστρογγυλώνεται· μόνο που στο τέλος ο ισχυρισμός για τη σημασία που έχει το πρωτάκουστο θέμα στηρίζεται στο νομίζων (16), ενώ στην αρχή το ἄρξομαι από τῶν προγόνων δέχεται την αιτιολόγησή-του αντικειμενικά: (1) δίκαιον γὰρ αὐτοῖς... Εδώ βέβαια βρίσκεται μιὰ πίστη κοινή σε όλους τους Αθηναίους, όχι μιὰ γνώμη ατομική του ρήτορα.

37

(1) Χρώμεθα γὰρ πολιτείᾳ οὐ ζηλούσῃ τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τινὲς ἢ μιμούμενοι ἐτέροους. Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους, ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται, μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς 5 τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεῖον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπὸ ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων δὲ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανείᾳ κεκώλυται. (2) Ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν και ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν 10 καθ' ἡμέραν ἐπιτηδεύματων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηράς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνas προστιθέμενοι. (3) Ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν 15 τῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται και ὅσοι ἄγροφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσιν.

Το κύριο θέμα του κεφαλαίου αυτού είναι η σχέση του πολίτη με την πόλη-του, τους νόμους-της και τους άλλους πολίτες. Η έκθεση αρχίζει με την πολιτεία, για να περάσει γρήγορα στα καθ' ἡμέραν ἐπιτηδεύματα (§ 2) και να γυρίσει πάλι στα "δημόσια" (§ 3). Τα δύο λοιπόν στοιχεία, που έκαναν μεγάλη τη δύναμη της πόλης (36,4), φαίνεται από την αρχή, ότι δέν είναι να εξεταστούν το καθένα σε ιδιαίτερα, σχολαστικά ξεχωρισμένα κεφάλαια. Κι' ούτε θα μπορούσε να γίνει από το Θ. εύκολα μιά τέτοια ιδιαίτερη εξέταση, την ώρα που άτομο και πολίτης αποτελούν στην κλασσικήν Αθήνα μιάν αδιάσπαστη ενότητα (πρβλ. και κεφ. 40,2). Άλλωστε το γενικό πνεύμα που δείχνει το δρόμο, η "ἐπιτηδεύσεις" (36,4), αυτό δεσπόζει κοινό και α ξεχώριστο πάνω και από τη δημόσια και από την ιδιωτική δράση του Αθηναίου.

(1) Χρώμεθα γάρ πολιτεία οὐ ζηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους...: μέσα στα καυχήματα μιάς πολιτείας είναι όχι μόνο οι πολίτες-της να είναι βγαλμένοι από τα δικά-της τα σπλάχνα και να "ζούν οι ίδιοι πάντα μιά γενιά μετά την άλλη στη χώρα-τους" (36,1. Ιδές πιδό πάνω σ. 11)· είναι και οι νόμοι-της να μὴν είναι ξένοι, φερμένοι απέξω, ούτε ν' αλλάζουν κάθε στιγμή. Ο έπαινος για τη γνησιότητα και τη σταθερότητα της πολιτείας και της νομοθεσίας-της είναι τόπος κοινός στους Επιτάφιους και στις Πολιτείες: η Αθήνα πρώτη και νόμους ἔθετο και πολιτείαν κατεστήσατο (Ισοκρ. Πανηγ. 39). — "Ἡ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἐν ᾗ νῦν τε πολιτευόμεθα καὶ τὸν αἰὲ χρόνον ἐξ ἐκείνου ὡς τὰ πολλά (Πλάτ. Μενέξ. 238c). Παρόμοια περηφανεύονταν και η Σπάρτη, κι' ας έλεγαν οι αντίπαλοί-της ό,τι ἤθελαν (ιδές πιδό κάτω): Λυκούργος, ὁ θεὸς τοῖς Σπαρτιάταις τοὺς νόμους... οὐ μιμησάμενος τὰς ἄλλας πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἐναντία γνοὺς ταῖς πλείσταις, προέχουσιν εὐδαιμονίᾳ τὴν πατρίδα ἀπέδειξεν (Ξεν. Λακεδ. Πολιτ. 1,2).

Στον Επιτάφιό-μας με τον ενεστώτα (1 οὐ ζηλούση...· παράδειγμα δὲ μᾶλλον ὄντες ἢ μιμούμενοι ἑτέροισι, όχι: οὐ ζηλωσάση...) εξάιρεται η πολιτεία, που δέν παίρνει τους νόμους-της από τους άλλους, που μένει λοιπόν σταθερή στους δικούς-της, όχι τόσο που δέν εδανείστηκε την πρώτη-της νομοθεσία από μιά ξένη χώρα. Γι' αυτό νομίζω απέθανη τη γνώμη των ερμηνευτών,

ότι ο χαρακτηρισμός αυτός της Αθήνας δίνεται σε κρυφήν αντίθεση με τη Σπάρτη, με άλλα λόγια, ότι εδώ κρύβεται ένας πλάγιος υπαινιγμός στην παράδοση, ότι του Λυκούργου η περίφημη νομοθεσία ήταν αντιγραφή της κρητικής. Η αντίθεση: Αθήνα-Σπάρτη κυριαρχεί αλήθεια σ' ένα μεγάλο μέρος από τον Επιτάφιο, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο άμεσα εκφρασμένη (πρβλ. σ. 28,32 κ., 35,38 κκ. 53, 57, 58. Ιδές και τα Επιλεγόμενα της έκδοσης 55 κ.). Ωστόσο η φράση που εξετάζουμε δέν μιλεί για την καταγωγή της αθηναϊκής νομοθεσίας, ώστε να έρθει σε αντίθεση με της σπαρτιατικής. Μιλεί για την αυτάρκεια και τη σταθερότητα, που έχει να δείξει η Αθήνα όπως αλλού έτσι και στους νόμους, που δέν κοιτάζει να τους ξεσηκώσει πότε από τον έναν, πότε από τον άλλον. Για την ίδια όμως αρετή θα μπορούσε με πολύ πιό πολύ δίκιο να καυχηθεί η Σπάρτη.

(2) παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τινί...: η θετική συμπλήρωση του χαρακτηρισμού χρησιμεύει για να υψώσει άμεσα την πόλη με τους πρότυπους νόμους. Και αξίζει να το προσέξουμε, πως η σημασία της Αθήνας σαν "παράδειγμα" για την άλλην Ελλάδα, που τονίζεται εδώ, στην πρώτη πρώτη φράση, θα ξανατονιστεί, όταν η έκθεση αυτή της πολιτείας τελειώσει και ανακεφαλαιωθεί η αξία-της, φυσικά με πολύ πιό σημαντικά εκεί λόγια: (41,1) ξυνελών τε λέγω τὴν πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι. — Παρατήρησε ακόμα το βάρος που κερδίζει το δεύτερο αυτό μέλος, έτσι που ανανεώνει την έκφραση, αντί να συνεχίζει κανονικά τη σύνταξη του πρώτου (χρώμεθα πολιτεία οὐ ζηλούση, παράδειγμα δὲ μᾶλλον ὄντες ἢ μιμούμενοι...· αντί: παραδείγματι οὐση ἢ μιμουμένη...). Ανάλογο ανακλόλουθο λίγο πιό κάτω: (7) κατὰ πενίαν, ἔχων δὲ (αντί: πένης μὲν ὢν, ἔχων δὲ). — Ηρόσεξε τέλος τη διαφορά στον αριθμό: (1) τῶν πέλας - (2) τινί (σε δύο χ/φα: τισίν!) - ἑτέροισι.

Για την τριπλή διατύπωση του στοχασμού: (1) οὐ ζηλούση, παράδειγμα δὲ μᾶλλον ὄντες ἢ μιμούμενοι (αρνητ. - θετ. - αρνητ. μέλος) ιδές πιδό κάτω σ. 29. — Οἱ πέλας (1) είναι οι άνθρωποι, που έτυχε να ζούν κοντά-μας και δέν μας δάνει τίποτα μαζι-τους, χωρίς λοιπόν το χρώμα, που πήρε στη χριστιανική αντίληψη ο "πλησίον". Γι' αυτό και στη μετάφραση η λ. μπορεί ν' αποδοθεί με το "οι ξένοι", αν και ο Θ. φαίνεται πάντα να χρησιμοποιεί το οἱ πέλας για μιάν ομάδα που στέκεται απέναντί-μας σε κά-

ποιαν αντίθεση (=alteri), όχι λοιπόν αδιάφορη, όπως υποδηλώνει το δικό-μας 'ξένοι'. Ιδές U. v. Wilamowitz, Euripides Herakles II² (1895) 52, R. Zahn, Die erste Periklesrede (1934) 93, 49.

(3) καὶ ὄνομα (αιτιατ. της αναφοράς) μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους, ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν (ενν. τὴν πολιτείαν) δημοκρατία κέκληται (ενν. ἡ πολιτεία), μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον... Οἱ δέκα εμπρόθετοι προσδιορισμοί που κλείνει η περίοδο αυτή της δίνουν μιὰ πυκνότητα θαυμαστή, χαρακτηριστική για το Θ., όμως όχι για να τη μιμηθούμε εμείς, που είμαστε αναγκαστικά δεμένοι σε απλούστερες μορφές του λόγου¹). — Για να καταλάβουμε τώρα σωστά το νόημα, χρειάζεται να προσέξουμε πρώτα την αύξηση: (3) ἐς ὀλίγους ~ ἐς πλείονας ~ (5) πᾶσι, έπειτα ότι οι πρότασες από την περίοδο αυτή δένονται όλες αντιθετικά μεταξύ-τους (αντιθετική κατηγορήση): (4) κέκληται μὲν-μέτεστι δέ, μέτεστι κατὰ μὲν τοὺς νόμους- (5) κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν... προτιμᾶται, (7) οὐδ' αὖ... κεκώλυνται.

Ότι στην περίοδο αυτή τα νοήματα βρίσκονται σε αντιθετική μεταξύ-τους σχέση, υποδηλώνεται και από τη θέση που παίρνουν τα ρήματα κάθε φορά μέσα στη φράση: της α' πρὸτ. το ρ. βρίσκεται στο τέλος, της β' στην αρχή, ώστε να πλησιάζει σε άμεση αντίθεση, της γ' πάλι στο τέλος, έτσι που ν' απέχει από το ρ. της β' όσο γίνεται περισσότερο:

καὶ ὄνομα μὲν... κέκληται,

μέτεστι δὲ

κατὰ μὲν τοὺς νόμους... πᾶσι τὸ ἴσον,

κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ

εὐδοκιμεῖ... προτιμᾶται.

Ο προσδιορισμός κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν παρουσιάζεται στην αρχή από συνταχτική άποψη ν' ανήκει και αυτός στο μέτεστι, χωρίς δικό-του ρήμα: πραγματικά το μέτεστι εξακολουθεῖ να κυριαρχεῖ στη συνειδησή-μας και όταν ακούμε το β' μέλος από την γ' πρόταση (6 οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεῖον, θα συμπληρώσουμε: μέτεστιν ἑκάστῳ), ενώ το α' μέλος ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ μας προετοιμάζει για το νέο ρήμα: το γ' μέλος ἀπὸ ἀρε-

¹) Ιδές I. Θ. Κ α κ ρ ι δ ή, Το μεταφραστικό πρόβλημα (1936) 45*κκ.

της θα μας το επιβάλει. Η ανάγκη για ένα νέο ρήμα παρουσιάζεται έτσι να γεννιέται σιγά σιγά μέσα στην ανάπτυξη του στοχασμού και την κίνηση της φράσης. Το ίδιο ξαφνικά ξεπροβάλλει ένα συνταχτικό μέλος και στο 41,4. 43,1, σ. 69 κ., 91 κ.)— Με την ανακολουθία αυτή κατορθώνει ο Θ. να συνδέσει και το γ' ρήμα με το β' σε έντονη πάλι αντίθεση (4 μὲν-5 δέ), που αλλιώςτικα θα ήταν δύσκολη, αφού το β' ρήμα έχει πάρει τον δέ, καθώς βρίσκεται και με το α' ρήμα σε αντιθετική σχέση.

Η αθηναϊκή πολιτεία δὲν στηρίζεται στους λίγους παρά στους περισσότερους — (ἐς ὀλίγους, ἐς πλείονας: οι προσδιορισμοί σημαίνουν αναφορά: καθώς τους μεταφράζουμε με πρόταση, χάνουν αναγκαστικά από τη γενικότητά-τους). — Γι' αυτό λέγεται δημοκρατία. Η νεοπλασμένη λέξη-την απαντούμε για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο-κρατάει ακόμα όλη την ετυμολογική-της διαφάνεια, που σήμερα, ύστερα από τόσους αιώνες έχει πιά χάσει. Η 'δημοκρατία' δίνει το κράτος στο δήμο, στους 'πλείονας', τ' όνομά-της δείχνει, ότι η απόλυτη ισότητα ανάμεσα σε όλους τους πολίτες δὲν είναι το πρόγραμμά-της: και μόνο η αθηναϊκή πολιτεία έχει ξεπεράσει όπως την ολιγαρχία το ίδιο και τη δημοκρατία, έχει αρνηθεί λοιπόν τὸ ὄνομά-της: από τους πλείονας, όταν είναι για τα ἴδια διάφορα, έχει προχωρήσει στους πάντας. Η πρὸτ. μέτεστι δὲ κατὰ τοὺς νόμους... (4) έρχεται σε δυνατή αντίθεση με την προηγούμενη (= και όμως), δὲν είναι επεξηγήσή-της (= και πραγματικά), όπως παραδέχονται και οι τελευταίοι ακόμα ερμηνευτές και μεταφραστές. Με την αντινομία αυτή η πολιτεία τείνει προς την ακεραίωσή-της, καθώς δείχνεται ισόνομη όχι πιά μπροστά στους λίγους, ούτε καν στους περισσότερους — μπροστά σε όλους!

Ό,τι λέγεται στο 6, 39, 1: ἐγὼ φημι δῆμον ἔύμπαρ ὀνομάσθαι, ὀλιγαρχίαν δὲ μέρος, φαίνεται να μὴ συμφωνεῖ με τον παραπάνω ισχυρισμό, ότι δηλ. για τον αρχαίο 'δῆμος' είναι ένα μέρος μόνο από το σύνολο των πολιτών—στο πρώτο κοίταγμα όμως. Γιατι με το ἐγὼ φημι εισάγεται ολοφάνερα μιὰ γνώμη ατομική του ρήτορα, που αναφέρεται ακριβώς γιατί δὲν συμφωνεῖ με αυτό που λέει η ίδια η λέξη και παραδέχονται όλοι.

Η πολιτεία 'οἰκεῖ' (3/4) = κυβερνιέται. Η ίδια χρήση πολύ συχνή στην πλατωνική Πολιτεία (10,599d και αλλού). Νόημα ωστόσο δίνει και η γραφή ἤκειν. — Της ισονομίας ο έπαινος από τους πίο συχνούς την εποχή εκείνη: Ηρόδ. 3,80, Eur. Ικέτ. 404 κκ. Πρβλ. και Ψδ. Ξεν. Αθην. Πολιτ. 1,2.

(5) Κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν . . . προτιμᾶται. Το νέο στοιχείο, που συμπληρώνει την ακεραιότητα της αθηναϊκής πολιτείας, παρουσιάζεται σε αντιθετική πάλι σχέση με το προηγούμενο: 'Όταν είναι για τα ιδιωτικά-τους συμφέροντα όλοι οι πολίτες είναι στους νόμους μπροστά ίσοι, την υπόληψη όμως που χαιρείται καθένας, για να τον αφήσουν να πάρει μέρος στη διοίκηση της πολιτείας, αυτήν δέν την μοιράζονται όλοι το ίδιο: (5) ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεῖον ἢ ἀπὸ ἀρετῆς προτιμᾶται. Για να παρακολουθήσουμε το συλλογισμό, ανάγκη να προσδιορίσουμε πρώτα την έννοια που κλείνουν οι δύο τελευταίοι εμπρόθ. προσδιορισμοί (ἀπὸ μέρους, ἀπὸ ἀρετῆς): τη σημασία του ἀπὸ μέρους νομίζω, πως μόνο ο σχολιαστής της Οξυρύγχου κατάλαβε σωστά (= οὐ κατὰ τὸ μέρος τὸ ἐπιβάλλον ἴσον αὐτῷ τῆς πολιτείας πρὸς τὸ κοινὸν τιμᾶται, Pap. Oxyrh. 6,853, στήλ. 15, στίχ. 21κκ.), όπως απαιτεῖ και η αντιθετική αντιστοιχία με την προηγούμενη φράση: (4) κατὰ μὲν τοὺς νόμους - (5) κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, (4/5) πρὸς τὰ ἴδια διάφορα - (6) ἐς τὰ κοινά, (4) μέτεστι πᾶσι τὸ ἴσον - (5) ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους . . . προτιμᾶται. Ἀπὸ μέρους=απὸ το μέρος, με τη σειρά (όλοι), σαν ίσοι που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη πρόταση. Πρβλ. ἀνὰ μέρος, ἐν τῷ μέρει. Την ίδια ακριβώς χρήση του μέρος κάνει ο Αριστοτέλης (Πολιτ. Γ 1285b 39) ξεχωρίζοντας τα αξιώματα που παίρνει κανείς ἢ κατὰ γένος ἢ κατὰ μέρος, ἢ κατὰ τὸ δίκαιο της διαδοχῆς ἢ με τη σειρά. — Στο ἀπὸ ἀρετῆς πάλι πρέπει ν' ακούσουμε και μείς σήμερα τον ιδιαίτερο τόνο, που συνοδεύει τη λέξη. Για τον αρχαίον Ἑλληνα η ἀρετὴ και οι ἄριστοι (=οι αριστοκράτες, οι 'δλίγοι') είναι λέξεις της ίδιας ρίζας (πρβλ. και 46,1)¹⁾. Για τον Ὁμηρο ἀρετὴ μπορεί να έχουν μόνο οι ευγενεῖς, ποτέ οι κοινοὶ ἄνθρωποι, το ίδιο για τον Τυρταίο, το Θέογνι, τον Πίνδαρο. Και στη δημοκρατική Αθήνα ἴμως η λέξη δέν έχει ακόμα χάσει το αριστοκρατικό-της χρώμα και τη σχέση-της με τους 'ἀρίστους'.

Τώρα μόνο μπορούμε να κατάλάβουμε τη σκέψη του Θ.: στην

¹⁾ Ιδὲς W. Jaeger, Paideia I 26, E. Boisacq, Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque² 76, λ. ἀρίστω.

Αθήνα παράλληλα με την αρχή της ισονομίας, που ξεπερνάει την πρωταρχική δημοκρατική αντίληψη, ισχύει το αξίωμα των 'δλίγων', ότι όχι όποιος όποιος ἀπὸ τη σειρά, παρά μόνο όσοι πραγματώνουν την αρετή, αὐτοὶ ξεχωρίζονται και κυβερνοῦν την πολιτείαν. Με το να αρνηθεῖ ἔτσι η αθηναϊκή δημοκρατία το όνομά-της ἄλλη μιά φορά και να παραδεχτεῖ την έννοια της προτίμησης ἀπὸ ἀρετῆς κατορθώνει να ενώσει αριστοκρατικές και δημοκρατικές μαζί αρχές σε μιά καινούργια γόνιμη σύνθεση, κατορθώνει να γεφυρώσει — σαν μύθος! — το βαθύ χάσμα, που χωρίζει τις δύο πολιτικές μερίδες στην πραγματική Ελλάδα του πελοποννησιακού πολέμου.

Και σε άλλους πανηγυρικούς της αθηναϊκής δημοκρατίας τονίζεται ο αριστοκρατικός-της χαρακτήρας: κατεστήσαντο (οι παλαιοὶ Αθηναῖοι) δημοκρατίαν οὐ τὴν εἰκὴ πολιτευομένην καὶ νομίζουσιν τὴν μὲν ἀκολασίαν ἐλευθερίαν εἶναι . . ., ἀλλὰ τὴν τοῖς τοιούτοις μὲν ἐπιτιμῶσαν, ἀριστοκρατίαν δὲ χρωμένην (Ισοκρ. Παναθ. 131. Πρβλ. και 153). Ακόμα πιὸ χτυπητὰ στο Μενέξενο (238c): ἡ γὰρ αὕτη πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἀριστοκρατία, ἐν ἣ νῦν τε πολιτευόμεθα . . . Καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαιρῇ² ἔστι δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλήθους ἀριστοκρατία.

Ὡς τώρα εξηγούσαν το οὐκ ἀπὸ μέρους: (6) 'ὅχι γιατί ανήκει σε μιὰν ωρισμένη τάξη ἀπὸ πολίτες', κι' ἐβλεπαν ἕναν υπαινιγμό πάλι για τη Σπάρτη, όπου την εξουσία την κρατούσαν λίγοι, οι ὅμοιοι, ενώ οι ἄλλοι πολίτες, οι ὑπομεινόνες, εξούσαν χωρίς δικαιώματα. Ωστόσο η λ. μέρος ποτέ δέν ἔφτασε να σημαίνει μόνη-της την πολιτική ἢ την κοινωνική τάξη³ τα χωρία που προσάγουν οι ερμηνευτές είναι κάπως διαφορετικά: στο 6,39,1 που είδαμε πρὶν (σ. 25) την εκλογή της λ. μέρος την προκάλεσε η λ. ξύμ-παν που προηγήθηκε. Τὰ τῆς πόλεως (ἢ τῆς πολιτείας) μέρος (ἢ μόρτια) είναι μία έκφραση που βρίσκουμε αλήθεια στον Πλάτωνα (Πολιτ. 8, 552a) και συ-χνά στου Αριστοτέλη τα Πολιτικά (Α 1290b 39, 1295b 1 ἐν ἀπάσιν ταῖς πό-λεσιν ἔστι τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὐποροὶ σφόδρα, οἱ δὲ ἄποροι σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων, E 1308b 26, 1315a 32 κ. α.)⁴ σε όλα ὅμως τα χωρία αὐτὰ η λ. μέρος κρατεῖ την αρχική-της σημασία. Ἄλλο να πῶ 'τὰ τῆς πόλεως μέρη' - στον πληθυντικό - και να εννοήσω τις διάφορες ομάδες που την αποτε-λουν, και ἄλλο να χρησιμοποιήσω τον προσθ. ἀπὸ μέρους χωρίς ἄλλο συμ-πλήρωμα με τη σημασία: κατὰ την κοινωνική τάξη που ανήκει καθένας. Ἐπειτα και ἂν ακόμα μέρος ἦταν ἐδῶ η πολιτική μερίδα, ο υπαινιγμός θα χτυπούσε την Αθήνα την ίδια ('στη δημοκρατία-μας δέν κυβερνάει κανείς μόνο και μόνο γιατί ανήκει στο δῆμο'), όχι ποτέ τη Σπάρτη⁵ γιατί εκεί ανάμεσα στο ἀπὸ μέρους - με τη σημασία που του δίνουν - και στο ἀπὸ ἀρε-τῆς δέν υπάρχει αντίθεση, αφού στην 'αρετή' βλέπουν μιὰν ιδιότητα που